

Studije

Pregledni članak UDK: 1(045) Wittgenstein, L.

doi: 10.21464/f41307

Primljeno 3. 8. 2020.

Nataša Jovović

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Danila Bojovića b.b., ME–81400 Nikšić
natasaj@ucg.ac.me

Filozofska istraživanja Ludwiga Wittgensteina kroz prizmu intertekstualnosti

Sažetak

U radu se nastoje osvijetliti osnovne postavke Filozofskih istraživanja Ludwiga Wittgensteina, zasnovanih na načelu »jezične igre«, kroz prizmu intertekstualnosti u okviru koje djelo vodi aktivan dijalog s drugim tekstovima, po predmetu istraživanja iz područja srodnih filozofiji jezika. Wittgensteinova teorija u kojoj se problematizira pitanje biti jezika, filozofije i značenja, prepliće se s najznačajnijim lingvističkim pravcima i teorijama – pogotovo kada se razmatra problem određenog pogleda na svijet, usporedba jezika i šahovske igre, kao i promišljanje o unutrašnjem jeziku, vezi između jezika i mišljenja te dubinskim i površinskim strukturama. Na taj način Wittgenstein se dovodi u vezu s Humboldtom, zatim s utemeljiteljem opće lingvistike de Saussureom, Vigotskim i njegovim djelom Mišljenje i govor, te Chomskyjevom generativno-transformacijskom teorijom predstavljenom u Sintaktičkim strukturama. Kako je Wittgensteinova filozofija, kao specifična paradigma, imala odjeka i u književnosti nama će, kao svojevrstan jezični ogled i ilustracija ove filozofske igre poslužiti djelo Školice Julia Cortázara, predstavnika postmodernističkog romana.

Ključne riječi

Ludwig Josef Johann Wittgenstein, *Filozofska istraživanja*, Wilhelm von Humboldt, Ferdinand de Saussure, Lav Semjonovič Vigotski, Noam Avram Chomsky, Julio Cortázar, intertekstualnost

1. Uvod

Ludwig Josef Johann Wittgenstein (1889. – 1951.) jedan je od najrepresntativnijih mislilaca XX. stoljeća.¹ »Filozofski genij« koji je svojim originalnim

1

Ludwig Wittgenstein rođen je 1889. godine u Beču, u imućnoj obitelji židovskog porijekla, kao najmlađi od osmoro djece. Njegov otac, Karl, inženjer u industriji čelik, bio je jedan od najbogatijih ljudi u tadašnjoj Austro-

Ugarskoj. Majka Leopoldina poticala je kulturne i glazbene sklonosti svoje djece, dok je brat Paul bio poznati pijanista toga vremena. Dom Wittgensteinovih bio je u središtu umjetničkog života tadašnjeg Beča.

djelom, predanim radom i nesvakidašnjim načinom života nadmašio vrijeme u kojem je živio. Često neshvaćen od suvremenika, katkad i nezainteresiran za vlastiti utjecaj na tuđe mišljenje uzrokovano njegovom filozofijom, vjerovao je da piše za ljude nekog drugog vremena, koji će misliti na sasvim drukčiji način i koji će živjeti drukčijim životom. Njegov je višestruko plodan utjecaj na razvoj filozofske misli u znanosti odavno potvrđen. Tome svjedoči bogata bibliografska građa (usp. Galović 1996: 351) i činjenica da zainteresiranost za proučavanje njegova opusa ne jenjava ni danas, poslije gotovo sedamdeset godina od objavljivanja njegova najznačajnijeg djela – *Filozofskih istraživanja* (*Philosophische Untersuchungen*, 1953.).

Cilj je rada osvjettljavanje osnovnih postavki *Filozofskih istraživanja* Ludwiga Wittgensteina, zasnovanih na načelu »jezične igre«, kroz prizmu intertekstualnosti u okviru koje djelo vodi aktivan dijalog s drugim tekstovima srodnih području filozofije jezika. Budući da je Wittgensteinova filozofija, kao specifična lingvistička paradigma, imala odjeka i u književnosti, za ilustraciju filozofske igre poslužit će djelo *Školice* (*Rayuela*, 1963.) Julia Cortázara, predstavnika postmodernističkog romana. S obzirom na to da se u radu razmatra specifičan odnos različitih filozofskih, lingvističkih i književnih paradigmi, važno je istaknuti da se pod pojmom *intertekstualnost* slijedi određenje iz *Hrvatske enciklopedije*:

»... termin koji se u književnoj teoriji pojavio 1960-ih a kojim se označuju odnosi među tekstovima. Nastao je u trenutku krize značenja, samostalnosti i referentnosti teksta, kada se on pretvara u 'otvoreni' fragment slobodan za odnose s drugim tekstovima. Intertekstualno se djelo zato može promatrati kao presjecište većega spleta tema, kodova i postupaka. Prema francuskom teoretičaru L. Jennyju intertekstualnost je općenito postupak remećenja reda, poretka, konvencije te potječe iz stajališta suvremenih teorija da se književna istina može prikazati tek iz više kutova. Prema R. Barthesu svaki je tekst intertekst, jer se u njemu nalaze elementi prijašnjih tekstova i okolišne kulture. Nasuprot tradicionalnu mišljenju da je značenje svakoga teksta autonomno, pojam intertekstualnost ustraje na isprepletenosti te međusobnoj prožetosti i zavisnosti značenja.« (*Hrvatska enciklopedija* 2020)

Pojam *intertekstualnost* uvodi Kristeva (Kristeva 1986: 34–61) razrađujući Bahtinove stavove o dijalogičnosti riječi (Bachtin: 1979). Intertekstualnost je fenomen star koliko i kultura, on upućuje na smisao koji nikada nije konačan jer se u kontekstu, tj. dijalogu tekstova značenje uvijek nanovo gradi. Navodeći brojna tumačenja ovog pojma, Lachman ističe da se smisao rađa »tek izvan teksta, u odnosu s ponuđenim značenjima drugih tekstova« (usp. Lahman [Lachman] 2009: 106). Izdvaja i sljedeće:

»Svaki tekst je obuhvaćen i obuhvaća! Svaki tekst je produktivan produkt.« (Lahman [Lachman] 2009: 110)

Sam pojam javlja se i u okviru prekretnice vezane za teorijska promišljanja teksta, među kojima se posebno izdvajaju stavovi Roberta de Beaugranda i Wolfganga Dresslera² koji navode sedam principa tekstualnosti. Pored kohezije, koherentnosti, namjernosti, prihvatljivosti, informativnosti i situativnosti, navode i intertekstualnost. Također, ističu da tekst svoj entitet dobiva tek u interakciji s drugim tekstovima (usp. Badurina 2008: 23, 55–66).

U daljem tekstu, naznačit ćemo glavne smjernice *Filozofskih istraživanja* koje ovo čuveno filozofsko promišljanje dovode u vezu s lingvističkim promatranjima uloge i značaja konteksta, dvojakog pristupa jeziku i uopće shvaćanja jezika te na taj način pružiti pregled brojnih interdisciplinarnih jezičnih istraživanja provedenih tijekom 50-ih godina XX. stoljeća. Stoga će posebna poglavlja biti posvećena prožimanju Wittgensteinovih stavova sa stavovima

Humboldta, zatim teoriji šahovske igre Saussurea, teoriji unutrašnjeg govora Vigotskog i generativno-transformacijskoj teoriji Chomskog. Poklapanja su vidljivo srodna i pokazat će u kojoj je mjeri Wittgensteinova lingvistička paradigma bila značajna s obzirom na to da se na modelu njegove jezičke igre rađaju nove škole i pravci, pa i jedna književna struja oformljena u postmodernizmu i inspirirana njegovim stvaralaštvom do te mjere da je svoja poetička načela prilagodila wittgensteinovskoj misli o jeziku. Ekscerpirani primjeri *Filozofskih istraživanja* i ključnih djela koja se s njim dovode u vezu bit će potvrda intertekstualnosti koja se odvija na više razina i koja svoju najupečatljiviju potvrdu ostvaruje na primjeru književnog teksta.

2. »Značenje riječi leži u njenoj upotrebi«

Moglo bi se reći da su Wittgensteinova *Filozofska istraživanja* neka vrsta »priručnika o jeziku«, tj. djelo koje nastoji dodirnuti bit jezika i objasniti njegovu ulogu u životu čovjeka kao jedinke i kao člana određene društvene zajednice. Razmatranja o tome što jezik jest, kakva je njegova priroda, koja su njegova svojstva i funkcije svakako su predmet filozofije jezika, predmet lingvistike i svih onih interdisciplinarnih područja koja imaju za cilj ispitati odnos jezika i mišljenja, proces nastajanja jezične poruke, proces usvajanja jezika i sl.

Mnoštvo otvorenih pitanja, specifičan stav prema svemu onome što je egzaktno i utemeljeno, u odnosu na svijet emocija i logički »neprovjerenih« istina u kojima se ispituje npr. izraz bola i facijalna ekspresija i njena (ne)usklađenost kao dio različitih jezičnih igara, osnova su *Filozofskih istraživanja*, djela koje je donijelo drugačiji pogled na nativističku teoriju. Preplitanje filozofskih i (psih)lingvističkih ideja, u kojima je teško utvrditi ishodište brojnih teza, pokazat će kako jezik, kao najmoćnija ljudska sposobnost, ostaje vječita zagonetka teoretičarima i svima onima koji pokušavaju definirati ovaj *sustav sistema* koji svojom strukturom »labirinta« navodi na neograničen broj asocijativnih veza.

Wittgenstein razumije jezik kao labirint. U njegovoj su teoriji, kao što je slučaj i u lingvistici (Bugarski 2003: 18), »svojstvo mijenjanja«, odnos jezika i govora, odnosno sustava i njegove realizacije, naglašeni kao ključni. Pritom, jezik kao statički sustav teži stalnosti i nepromjenjivosti svojih struktura, a govor stalnim promjenama, pa se njihov odnos tiče međusobnog prožimanja, ali i dijalektičkog poništavanja.

»Svoj jezik možemo promatrati kao neki stari grad: labirint uličica i trgova, starih i novih kuća, i kuća dograđivanih u raznim epohama, a sve to opkoljeno mnoštvom novih predgrada s pravim, pravilnim ulicama i jednoobraznim kućama.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 45, §18)

Metaforički gledano, »stari grad« odražava odnose koji vladaju u oblasti dijakronije i sinkronije jezika, »kuće dograđivane u raznim epohama« odnose se na dijakronijski pristup jeziku, dok »nove kuće« možemo shvatiti kao one jezične oblike i pojave koje se ispituju u okviru deskriptivnog pristupa, koji se tiče aktualnog stanja, a ne jezične prošlosti. Nadalje, »stari grad i njegovi labirinti« slikaju složene odnose koji vladaju u okviru jezika, koji svojom

strukturu nije ništa drugo nego *sustav sistema*. »Opkoljenost mnoštvom novih predgrađa« prikazuje da u tom zamišljenom labirintu svaki podsustav ima strogo utvrđeno mjesto i »jednoobraznu« pravilnu strukturu, zato što je i osnovni princip modeliranja svakog od njih ponaosob – utvrđeno značenje, koje u procesu kodiranja i dekodiranja jezične poruke³ ne smije biti ugroženo. Lingvistički gledano, jezik predstavlja *simbolički sustav znakova* koji se zasniva na principu *simbolizacije*, tj. predstavljanju nekog elementa stvarnog ili imaginarnog svijeta nekim jezičnim elementom. Jezični elementi različitih razina (fonetski, fonološki, morfološki, sintaktički i semantički) međusobno su povezani u jezičnu strukturu, omogućavajući govorniku građenje iskaza (proces kodiranja) koji će sugovornik kasnije protumačiti (proces dekodiranja). Kretanje jezičnim razinama u procesu formiranja značenja nerijetko ima strukturu labirinta. Postojanje smisla i značenja koje se mijenja shodno različitoj upotrebi (pragmatički karakter) jedno je od načela Wittgensteinove jezične igre.

Nesumnjiv je Wittgensteinov utjecaj na tvorce teorije govornih činova – Johna Langshawa Austina⁴ i Johna Searla – koji su u skladu s Wittgensteinovim stavovima isticali pragmatičnu vrijednost govornog iskaza. Wittgenstein kroz čitava *Filozofska istraživanja* naglašava značaj konteksta, upotrebne vrijednosti i značenja koje se formira tek u određenoj kontekstualnoj situaciji:

»Značenje riječi leži u njenoj upotrebi [...].« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 109, §197)

»Neka te upotreba riječi nauči njihovom značenju [...].« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 247)

»Naravno, ono što nas zbunjuje jest jednoobraznost njihove (misli se na riječi, primjedba autorice) pojave kada riječi čujemo izgovorene ili kada ih vidimo napisane rukom i natiskane. Jer njihova primjena nije nam tako jasno pred očima.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 43, §11)

Naglašavanje uloge konteksta postaje aktualno upravo 50-ih godina XX. stoljeća, kada lingvistika postaje ravnopravan član mnogih interdisciplinarnih područja i pristupa jeziku (sociolingvistike, psiholingvistike, analize diskursa, usp. Badurina 2008; Savić 1993). Kontekst postaje središnji pojam koji određuje značenje nadrečeničnih struktura. Znanstvena analiza zalazi izvan granica teksta, što znači da ih je teško sagledati i obuhvatiti. Primjerice, rečenica »On je došao.« pretpostavlja sasvim određeno značenje i očekivanu gramatičku strukturu u pogledu kongruencije, rasporeda rečeničnih konstituenata i sl. Kao gramatička struktura ona ima sasvim jasno, nedvosmisleno i omeđeno značenje koje se može podvrgnuti analizi na svim jezičnim razinama. Međutim, ukoliko doživi kontekstualizaciju, tj. kada postane iskaz (kontekstualizirana rečenica), utoliko se značenja proširuju i tumače u skladu s međurečeničnom situacijom. Na taj se način u analizu uključuju *presupozicije* (npr. ima li to što je *on došao* neko sasvim određeno značenje za govornika ili sugovornika; označuje li prijetnju, bunt, srdačnost, pomirenje, kako teče komunikacijski proces, kako se formira govorna poruka i sl.). Ovaj jednostavan primjer moguće je sagledati iz pozicije brojnih teorija: a) teorije govornih činova; b) teorije govornih žanrova; c) teorije razgovornih implikatura; d) kognitivne teorije; i drugih koje čine nezaobilazne osnove interdisciplinarnog pristupa jeziku.⁵ Međutim, sve naglašavaju da »značenje riječi leži u njenoj upotrebi«, odnosno naglašavaju jednu od ključnih teza Wittgensteinove filozofije jezika.

3. Kako izbjeći nesporazume u jeziku?

Wittgenstein u *Filozofskim istraživanjima* obnavlja pitanje tzv. »nesporazuma« i »nerazumijevanja« u jeziku. Ne samo da je svojim zapažanjima blizak i čuvenoj teoriji *Weltanschauung* Wilhelma von Humboldta (1767. – 1835.), u okviru koje je jezik ponajprije shvaćen kao emanacija duha danog naroda (usp. Periša 2016: 28–38), nego se na nju direktno i poziva:

»Pojam preglednog prikaza za nas je od fundamentalnog značaja. On označava naš oblik prikazivanja, način na koji gledamo stvari. Je li to nekakav *Weltanschauung*?« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 82, §122)

Humboldt je smatrao da se govornici jednog jezika nikada ne mogu do kraja razumjeti jer im se razlikuju »pogledi na svijet«. Stoga, jedna od osnovnih težnji komunikacije jest »izbjeći nesporazum«:

»Nije li svejedno što god da kažemo, samo ako u svakom pojedinačnom slučaju izbjegnemo nesporazume.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 59, §48);

»... nitko pod jednom riječju ne misli baš točno na ono što i netko drugi.« (Humboldt 2010: 64)

Na ovu tezu nastavlja se misao koja na lingvističkom planu otkriva jezik koji funkcionira kao apstraktan sustav, i svako naše razmatranje u osnovi je apstraktno jer nije doživjelo svoje ostvarenje u kontekstu. To se može prikazati i u vidu opozicije između (1) jezika i kategorije statičnosti (nepromjenljivosti), te (2) govora i kategorije dinamičnosti (promjenjivosti), ostvarenja jezika, zapravo *živog jezika* – jezika u upotrebi. Tome je naročito bliska Wittgensteinova misao po kojoj je svaka analiza značenja u osnovi gramatička, što na planu znanosti o jeziku, ili preciznije analize diskursa, objašnjavamo odnosom koji postoji prilikom razlikovanja rečenice (gramatičke jedinice) i iskaza (kontekstualizirane rečenice). Bez upotrebe u kontekstu, jezik je »kula od karata« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 82, §118). Sukladno tome postaje jasniji i njegov pristup istraživanju jezičnih pojava i značenja u jeziku:

»Stoga je naše ispitivanje gramatičko. I to ispitivanje unosi svjetlost u naš problem tako što ukida nesporazume. Nesporazume koji se odnose na upotrebu riječi, prouzrokovane, među ostalim, izvjesnim analogijama među izražajnim oblicima u različitim područjima našeg jezika. Neka se od njih mogu odstraniti kada se jedan oblik izražavanja zamijeni drugim; to se može nazvati 'analiziranjem' naših oblika izražavanja jer taj proces ima katkad sličnosti s razlaganjem.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 76, §90)

Wittgenstein u svojim razmatranjima, od početka do kraja *Filozofskih istraživanja*, tumači problem značenja riječi. Pritom uključuje različite kontekste za isti pojam, pogotovo kada je u pitanju definicija *igre*. Wittgenstein posebnu

3

Odnose se na osnovni komunikacijski kanal koji obuhvaća obrazovanje materijalizirane poruke, njen prijenos i dešifriranje, tj. razumijevanje (Badurina 2008: 21–22).

4

Izdavačka kuća Disput objavila je 2014. godine Austinovo djelo *Kako djelovati riječima*. Riječ je o prijevodu drugog izdanja knjige *How to Do Things with Words*, čiji su urednici James Opie Urmson i Marina Sbisa. Potonje izdanje objavljeno je 1975. godine, a samo djelo temelji se na Austinovim predavanjima

održanim 1955. godine (usp. Blečić 2015: 225–230).

5

Ovakav pristup jeziku posebno je razrađen u okviru analize diskursa čiju teorijsku osnovu uglavnom čine razgovorne implikature Paula H. Gricea, teorija govornih činova Johna Searlea, kognitivna teorija Wallacea L. Chafea, teorija govornih žanrova Mihaila Bahtina, teorija Schegloffa i njegovih suradnika (više o tome: Savić 1993: 75–135).

pažnju obraća *strukтури* iskaza od koje ovisi i značenje jer postoji *beskonačan broj rečenica* pa time i *beskonačan broj mogućnosti* da se značenja uobliče – u kontekstualnoj situaciji. Time se pokazuje da se značenje *rađa* u upotrebi riječi, u svojevrsnoj jezičnoj igri čija pravila nisu nepromjenjiva. Točnije, »značenje, upotreba i jezične igre su međusobno zavisni« (Sládeček 2012: 88), no to je jedno od naših narednih razmatranja jer je njegova cjelokupna lingvistička paradigma zasnovana na pojmu jezične igre.

Bliskost između Humboldtova i Saussureova pogleda na jezik⁶ čini da izvjesne paralele pronađemo i u pojedinačnim primjerima iz Wittgensteinova i Saussureova djela.

4. Riječ kao šahovska figura

Tečaj opće lingvistike Ferdinanda de Saussurea predstavlja ključno djelo strukturalizma uopće. Nastalo je posthumno na temelju predavanja o općoj lingvistici koja je Saussure držao na Ženevskom sveučilištu od 1906. do 1911. godine. Budući da lingvistika upravo zahvaljujući ovom djelu dobiva status zasebne znanstvene discipline kojoj je jezik i predmet i objekt proučavanja, mnogi smatraju da je »pojava Saussureva *Tečaja* graničnik u razvoju lingvistike i da se lingvistika može dijeliti na razdoblje prije i razdoblje nakon Saussurea« (Kovačec 2007: 104). Značaj Saussureva *Tečaja* za razvoj lingvistike jednako je velik kao značaj Wittgensteinovih *Filozofskih istraživanja* za razvoj filozofije jezika. Stoga ćemo se osvrnuti na jedno od najpoznatijih usporedba jezika s igrom šaha, koju je moguće pronaći u oba navedena djela, a čime se potvrđuje koliko su Saussureove ideje o jeziku višestruko utjecale na Wittgensteinovu filozofiju. Naglašavajući značaj razlikovanja dvaju osnovnih pristupa u proučavanju jezika, sinkronijski i dijakronijski, Saussure ističe da

»... partija šaha predstavlja jednu umjetnu realizaciju onoga što nam jezik nudi u prirodnom obliku.« (Saussure 1996: 98)

Naime, »stanje igre« potpuno odgovara jednom »stanju jezika«. Značenje figura određeno je njihovom pozicijom na šahovskoj ploči, pa tako i u jeziku svaki pojam dobiva svoje značenje u odnosu prema drugim pojmovima. S druge strane, sustav se uspostavlja u jednom vremenskom segmentu (tj. u sinkroniji) i on varira. Značenja su stvorena na osnovu jedne nepromjenjive konvencije, tj. utvrđenih pravila igre koja vrijede prije početka igre, ali i nakon nje. Saussure smatra, ako se ta pravila sagledaju u jezičnoj sferi ona predstavljaju »konstantne principe semiologije« (Saussure 1996: 38).

Pomicanje šahovskih figura predstavlja prelazak s jedne sinkronije na drugu. U tom pomicanju Saussure vidi pandan dijakroniji sa svim njenim posebnostima. One se sastoje u sljedećem:

a) Svaki potez u šahu pokrene samo jednu figuru; promjene u jeziku odnose se isto na posebne elemente.

b) Usprkos tome, dati potez djeluje na čitav sustav; igrač šaha nije u stanju predvidjeti točne granice toga čina. Promjene vrijednosti koje su izazvane tim potezom, bit će prema prilici, ili zanemarive, ili vrlo ozbiljne, ili između toga. Jedan takav potez može izmijeniti cijelu igru i imati posljedica čak i za figure koje trenutno nisu u opasnosti. Upravo smo vidjeli da se to isto dešava i u jeziku.

c) Pomicanje figure s prethodne pozicije i s pozicije koja slijedi, predstavlja savršeno različitu stvar. Izvršena promjena ne pripada nijednom od ta dva stanja: dakle, stanja su jedino važna.« (Saussure 1996: 99)

Promjene u jeziku ne nastaju sustavno, već se odnose na pojedinačne slučajeve, one su obično stihijskog, a ne revolucionarnog karaktera. Međutim, one su konstantne, o čemu je već bilo riječi u prethodnom dijelu koji se odnosio na jedno od osnovnih svojstava jezika – mijenjanje. U jezičnom sustavu, kao i u igri šaha, promjena jednog elementa odražava se na cijeli sustav. Posljedice te promjene ne mogu se tako lako i precizno sagledati. Odnosno, nije lako utvrditi do kakvog će ishoda dovesti – tj. do zanemarivih ili krupnih promjena. Svaki novi potez, tj. svaka promjena nezavisna je od prethodne. Svaki novi potez i svaka nova promjena mijenjaju postojeće stanje. Tako se promatrač, koji je pratio poteze od početka do kraja, i »radoznalac«, koji je stigao kako Saussure navodi »u kritičnom trenutku« igre, u jeziku i šahu izjednačavaju. Važno je naglasiti da uspoređivanje ne može biti samo u jednom momentu – igrač šaha ima *namjeru* pomicanjem figura izvršiti promjene, dok u jeziku promjene nastaju spontano i nepredvidljivo (Saussure 1996: 99). To znači da su dijakronijske promjene nenamjerne. Kao što su pravila u igri šaha nepromjenljiva, tako postoje i izvjesna nepromjenljiva pravila u jeziku. Naime, ističe Saussure, ako bi sva pravila u jeziku bila promjenljiva, onda ljudska komunikacija uopće ne bi bila moguća.

Wittgenstein ističe, kao i Saussure, da za šah nije bitno kakvog su oblika i od kojeg su materijala šahovske figure sve dok se nalaze na utvrđenom, prethodno dogovorenom mjestu koje im prema pravilima igre pripada:

»Ako nekom pokažemo figuru kralja u šahu i kažemo: – To je kralj, njemu time nije objašnjena upotreba ove figure, ako on već ne poznaje pravila igre sve do posljednje točke: odlika figure kralja. Može se zamisliti da je naučio pravila igre, a da mu nikada nije pokazana istinska figura. Oblik figure odgovara ovdje zvuku ili obliku jedne riječi [...].« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 51, § 31)

Uzmimo kao primjer figuru konja: predstavlja li on sam element igre? Svakako da ne jer u svojoj čistoj materijalnosti, izvan svoga polja i drugih pretpostavki igre, on ne predstavlja ništa za šahista, a stvarni i konkretni element postaje tek preuzimanjem svojeg značenja te se ujedinjujući s njim. Drugim riječima, za značenje nije presudan ni oblik, ni materijal od kojeg je šahovska figura načinjena, već se njeno značenje pojavljuje u kontekstu »šahovske igre«.

Ako se tijekom igre neka figura polomi ili izgubi, može se zamijeniti bilo kojom drugom koja će se vezati za značenje one koja nedostaje. Isto vrijedi i za jezik, kao sustav znakova, u kojem se pojam identičnosti poklapa s pojmom značenja. Wittgenstein ovu usporedbu dodatno proširuje tezom o poznavanju pravila igre i značenjem glagola *misliti*. Pritom se poziva na Austina i tumačenje situacije u kojoj dijete uči jezik nepoznate sredine u kojoj se nalazi. Iako taj jezik ne razumije, dijete je sposobno misliti, ali ne i govoriti (na nepoznatom jeziku). Značenje glagola *misliti* ovdje se izjednačava s konstrukcijom »govoriti sam sebi« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 52, §32).

Wittgenstein također napominje da se fenomen jezika tiče prostornih i vremenskih dimenzija, a ne neke »neprostorne ili nevremenske besmislice«, navodeći da:

6

Npr. Saussure ističe da se »običaji jednog naroda odražavaju na jezik, a s druge strane, jezik u velikoj mjeri čini narod« (Saussure

1996: 43), što je također u vezi s Humboldtovim viđenjem jezika.

»... mi o njemu govorimo kao što govorimo o šahovskim figurama, a ne opisujući njihove fizičke osobine.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 80 §108)

Sve to upućuje na Wittgensteinovo stalno inzistiranje na značenju koje se otkriva upotrebom riječi, te je, prema njegovu mišljenju, pragmatična strana nešto što predstavlja značajnu osobitost prilikom svih analiza i mogućih tumačenja pojmova uopće.

5. Model »idealnog jezika«

Wittgenstein pojam »idealnog jezika« razumije kao umjetnu tvorevinu, oslobođenu konteksta i zamišljenu kao jednu od mogućnosti jezične igre, pri čemu riječ *idealan* obmanjuje zato što idealan jezik nije ni savršeniji ni bolji od našeg svakodnevnog jezika (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 72, §81). Model »idealnog jezika« činio je jednu od osnovnih teza najutjecajnije sintaktičke teorije XX. stoljeća – generativno-transformacijske teorije Noama Chomskog.

Chomsky smatra da je jezik sustav znakova koji se koriste po određenim pravilima. Opća su pravila upotrebe jezika univerzalna svim jezicima svijeta (usp. Jovović 2011: 93–107). Razlikovao je *površinske* i *dubinske strukture jezika* pomoću, kojih je želio osmisliti principe koji bi ga doveli do računalnog modela jezika. Ono što je predstavljalo glavnu smetnju ujedno je i glavna postavka njegove teorije – *jezična kreativnost* koja onemogućava osmišljavanje takvog modela (Jovović 2011: 96). Wittgensteinov utjecaj na Chomskog vidljiv je u tome što je i on sam razlikovao *površinsku* i *dubinsku strukturu*. Naime, Wittgenstein u *Filozofskim istraživanjima* govori o postojanju *površinske* i *dubinske gramatike*, koje postaju jasne upotrebom riječi:

»U upotrebi jedne riječi mogla bi se napraviti razlika između *površinske* i *dubinske* gramatike. Ono što se nama kod upotrebe jedne riječi neposredno utiskuje u svijest jest način njenog primjenjivanja u građenju rečenice, moglo bi se reći – dio njene upotrebe koji možemo uloviti uhom. – I sada usporedi dubinsku gramatiku, na primjer u riječi *podrazumijevati* s onim što naslućujemo na temelju njene površinske gramatike. Nije nikakvo čudo što se čovjek u tome teško snalazi.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 190, §664)

Wittgenstein, međutim, nije pomoću načela logike težio konstruiranju idealnog jezika kao apstraktne kategorije jer bi u tom slučaju bio potreban logičar da ljudima pokaže »kako izgleda jedna pravilna rečenica« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 72, §81). Filozofija jezika teži osvijetliti odnos između mišljenja i jezika, uz pomoć gramatičke analize ukloniti nesporazume, govorene predstaviti kao jednu vrstu jezične djelatnosti, odnosno kao oblik životne forme (usp. Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 48, §23).

Noam Chomsky u svojoj je teoriji Wittgensteinov model jezične igre »transformirao« tako što je kreativnu, stvaralačku snagu jezika vidio u čovjekovoj sposobnosti da riječima izrazi ono što prethodno nikada nije čuo te da razumije ono što do tada nikada nije izrekao. Pritom je jedan od glavnih zadataka generativne gramatike bio taj da otkrije niz gramatičkih pravila koja opisuju mogućnost beskonačnog broja gramatički ispravnih rečenica. No kako to izgleda u Wittgensteinovoj interpretaciji?

»Ali koliko vrsta rečenica postoji? Možda tvrdnja, pitanje i zapovijed? – Ima *bezbroy* takvih vrsta: *bezbroy* različitih načina primjene svega onoga što zovemo 'znaci', 'riječi', 'rečenice'. I ta mnogostrukost nije ništa fiksirano, jednom za uvijek dano, nego novi jezični tipovi, nove jezične igre [...] nastaju, a druge zastarijevaju.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 47–48 §23)

Pojam gramatičnosti razlikuje se od semantičkog aspekta jer i gramatički ispravna rečenica može biti besmislena:

»Bezbojne zelene ideje spavaju bijesno.« (Čomski [Chomsky] 1979: 88)

Chomsky u analizi takvog tipa razlikuje površinsku strukturu koja se može prikazati pomoću crteža stabla koje se grana i prikazuje hijerarhijsku strukturu rečenice u kojoj postoje dijelovi višeg i nižeg reda, dok dubinska struktura podrazumijeva apstraktno znanje, tj. aspekte rečenice koji stoje iza manifestiranog oblika (Čomski [Chomsky] 1979: 120).

Težnja da se ovlada zakonima gramatičke strukture i modela po kojima se te strukture kombiniraju u rečenici vidljiva je u predloženoj Chomskyjevoj teoriji, a ono što tu teoriju u krajnjem ishodu približava Wittgensteinovoj filozofiji jest stav da »razumjeti jednu rečenicu znači razumjeti jedan jezik. Razumjeti jedan jezik znači ovladati jednom tehnikom« (Witgenštajn [Wittgenstein] 1980: 110 §199).

6. Pojam unutrašnji govor

Wittgensteinovu pažnju također je privlačilo pitanje usvajanja i učenja jezika, što je zapravo već 50-ih godina XX. stoljeća bila psiholingvistička tema.⁷ Analizirajući problem značenja, Wittgenstein ističe da je u pojedinim slučajevima:

»... opći pojam značenja obavija funkcioniranje jezika nekakvom izmaglicom koja narušava mogućnost da se ono precizno i jasno sagleda. Magla se razilazi ako jezične pojave izučavamo na primitivnim oblicima njihove primjene, u kojima se svrha i funkcioniranje riječi daju jasno sagledati. *Takve primitivne jezične oblike upotrebljava dijete kada uči govoriti.* Tu poučavanje jeziku nije objašnjavanje nego obučavanje.« (Witgenštajn [Wittgenstein] 1980: 41, §5; kosopis N. J.)

Pojam »unutrašnjeg govora«, koji otkriva Wittgensteinovo viđenje odnosa jezika i mišljenja, upućuje na bliskost s teorijom unutrašnjeg govora Lava Vigotskog koja je izložena u djelu *Mišljenje i govor*. Proučavajući usvajanje govora kod djece, Vigotski ističe da je govor u ranim etapama razvoja *sinpraksičan*, što znači da se može razumjeti samo na temelju konteksta aktivnosti u kojoj se javlja. Struktura se iskaza mijenja s razvojem jezične sposobnosti. Sumiramo li Vigotskijevu teoriju, dolazimo do zaključka da se specifično ljudsko mišljenje rađa iz regulacije dječjeg ponašanja jezika od strane odraslih pa su socijalne i misaone funkcije jezika u početku nerazdvojne. Wittgenstein zapravo nije daleko od Vigotskijeva viđenja jezika kao *konstituenta mišljenja* (Vigotski 1977: 19–20), pogotovo u zapažanju:

»Kada mislim riječima, meni pored jezičnog izraza ne dolaze u svijest i 'značenja' već je sam jezik nosilac mišljenja.« (Witgenštajn [Wittgenstein] 1980: 134, §329; kosopis N. J.)

Ta bliska relacija *unutrašnji govor – mišljenje – jezik* vidljiva je u stavu da

»... nečujni, unutrašnji govor nije napola skrivena pojava kao da ga opažamo kroz neki veo. On uopće nije skriven, ali njegov pojam može nas lako odvesti u zabludu jer on dobrim dijelom

7

Psiholingvistika se kao posebna znanstvena disciplina počela oblikovati sredinom XX. stoljeća. Američka psiholingvistika započela sa seminarom održanim na Sveučilištu u

Indiani 1953. godine, a usporedno se s njom javljaju i sovjetska i europska, sve tri sa sebi svojstvenim specifičnostima (više o tome: Vasić 1994).

protječe tik kraj pojma jednog, vanjskog procesa ali se s njim ipak ne poklapa.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 247)

U Wittgensteinovoj filozofiji jezika očituje se već odavno potvrđena veza neraskidive korelacije jezika i mišljenja, ali isto se tako razaznaju odbljesci ideja o postojanju unutrašnjeg i vanjskog govora, o kojima je govorio Vigotski. Unutrašnji je govor potvrda sazrijevanja kako kognitivnih tako i jezičnih sposobnosti, dok se vanjski – glasovni govor (misli se na proces razvoja govorne sposobnosti u djece) – vezuje za procese planiranja, procjenjivanja i organiziranja aktivnosti. Nakon što dijete usavrši svoje govorne sposobnosti dolazi do pojave prelaska s vanjskog u unutrašnji govor (Vigotski 1977: 19–20).

Naveli smo brojne paralele i sjedinili ideje nekih najznačajnijih stvaralaca, kako filozofije jezika, tako i lingvistike. Zanimljivo je primijetiti da ih međusobno povezuje i jedan relativno blizak vremenski slijed objavljivanja njihovih ključnih djela: *Tečaj opće lingvistike* (1916.); *Mišljenje i govor* (1934.); *Filozofska istraživanja* (1953.); *Sintaktičke strukture* (1957.). Ono što im je zajedničko, sudeći po vokaciji autora, jest pogled na jezik iz kuta filozofije, lingvistike i psihologije, a njihovo preplitanje i srodne ideje o jeziku, u kojima se spajaju različite znanstvene škole i pravci, govori o jeziku kao objedinjujućem fenomenu. On je naročito vidljiv u čuvenom, gotovo postmodernističkom⁸ Wittgensteinovu opisu:

»Jezik predstavlja labirint puteva. Dodeš s jedne strane i možeš se snaći; dodeš s neke druge strane do istog mjesta i više se ne snalaziš.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 111. §203)

Potonji citat mogao bi se shvatiti kao sažet prikaz svega onoga što jezik jest kroz težnju brojnih disciplina (antropologije, filozofije, lingvistike, sociologije, psihologije itd.), da ga obuhvate i definiraju, svaka iz svog kuta, ali nikada do kraja. Stoga se Wittgensteinova tvrdnja da je »jezik labirint puteva«, poput dogme, pridružuje shvaćanju da se ovaj pojam nikada ne može obuhvatiti do kraja bilo kojom postojećom definicijom.

7. Jezične igre u *Školicama* Julia Cortázara

Wittgenstein je uz Heideggera, Saussurea i Deridaa najcitiranije ime postmoderne književnosti (Joković 2002: 31), specifičnog književnog, ali i kulturološkog pokreta koji je obilježio period druge polovine XX. stoljeća. U toj stilskoj formaciji izdvaja se ime argentinskog pisca Julia Cortázara (1914. – 1984.), predstavnika tzv. *buma* latinoameričke književnosti i postmodernističkog stila pripovijedanja. Romanom *Školice* (*Rayuela*, 1963.) zavrjeđuje pažnju ne samo iz kuta znanosti o književnosti, književne teorije, kritike, esejistike, nego i sa stajališta filozofije jezika. Posebno je interesantan odnos koji obuhvaća lingvističku paradigmu Ludwiga Wittgensteina. Kao što smo u prethodnom dijelu rada napomenuli, pojam »jezične igre« ključni je problem Wittgensteinovih *Filozofskih istraživanja*, a u Cortázarovu djelu jezična igra jedan je od principa po kojem se modelira fiktivni svijet u kojem egzistiraju njegovi junaci.

Roman *Školice* predstavlja djelo složene, prema principima hiperteksta, modelirane strukture u kojoj dominira pripovjedačeva stalna potreba da u romaneskni svijet uvuče čitaoca, čija je uloga u procesu otkrivanja značenja presudna za samo značenje.

Struktura u kojoj čitatelj određuje redosljed poglavlja, shodno piščevim »uputama za upotrebu« ili protivno njima, ukazuje na strukturu labirinta. Ova

višeslojna, fragmentirana i metatekstualna struktura, kao prototipne tekstove uključuje ne samo književna nego i filozofska, muzička i likovna ostvarenja. Pisac ih uklapa na jedan nesvakidašnji način s djelom i likom Ludwiga Wittgensteina, koji je kao vrlo ekscentrična ličnost tražio sebe u umjetnosti i znanosti. Pojam »jezične igre« zauzima značajno mjesto u poetici postmoderne, dok u filozofiji kasnog Wittgensteina zauzima središnje mjesto.

»Poznato je da je postmoderna proza u prvi plan dovela svoju vlastitu tekstualnost, iz koje nastaje autoritativni glas sveznajućeg naratora i započinje jedna jezična igra, u kojoj riječi svoja značenja priskrbuju isključivo u međusobnim relacijama, a ne u odnosu na neku preegzistentnu realnost.« (Lešić 2005: 509)

Jezična igra, struktura labirinta, pitanje izbora, razgrađivanje tradicionalnog i ustaljenog poretka, oksimoronske konstrukcije, ironija, bunt, protagonisti modelirani po principu dvojnika (Oliveira – Morelli, Maga – Talita) i, prije svega, naglašena intertekstualnost karakteristike su postmoderne književnosti, a samim time i ovog metafizičkog romana koji postaje neka vrsta jezičnog eksperimenta. Horacio Oliveira, glavni lik romana, na frazeološkom planu čitateljstvu predstavlja povijest svoje izgubljene ljubavi i svoj unutrašnji svijet oličen svojevrsnom jezičnom igrom upravo u wittgensteinovskom duhu.

Strukturu romana čini:

1. »Uputstvo za upotrebu« kojim se »preporučuje« određeni model čitanja, odnosno raspored čitanja određenih poglavlja. Međutim, pripovjedač nije izričit jer čitatelju ostavlja i mogućnost da sam bira redoslijed. Taj postupak potiče čitatelja na istraživanje i otkrivanje novih mogućnosti čitanja, koja doprinose građenju specifičnog diskursa. Na taj način čitatelj otkriva da se značenje uvijek krije u fragmentima, »isječcima« iz života književnih likova.
2. Prva cjelina koja nosi naziv »S one strane« i čini je trideset šest numeriranih i nenaslovljenih poglavlja.
3. Druga cjelina naslovljena »S ove strane« koja se nastavlja s trideset sedmim poglavljem.
4. Treća cjelina »Sa drugih strana« koja se nastavlja pedeset sedmim poglavljem, završno sa sto pedeset sedmim. Redoslijed poglavlja može se pratiti shodno shemi čitanja u »Uputstvima« danim na početku romana.

U ovom romanu, Cortázarov je odnos prema jeziku zasnovan na konstantnom poigravanju s ustaljenim, konvencionalnim i primarnim značenjima leksema. Prati li se odnos prema leksemima od početka do kraja diskursa, uviđa se da su konotacije ovog pojma beskonačne, što i jest u osnovi jedno od svojstava jezika zasnovano na produktivnosti. U toj igri »izvrtanja« značenja, premještanja, preraspodjele, neobičnih sintaktičkih konstrukcija, pisac kroz glavnog lika »objavljuje rat riječima« (Kortasar [Cortázar] 2013: 424), vodi bitku protiv »prokurvanog jezika« (Kortasar [Cortázar] 2013: 442). U tome se katkad vidi odraz postmodernističkog bunta, a katkad je u pitanju djelovanje estetske i ludičke jezične funkcije (pogotovo u Morellijevim fragmentima ili razgovorima junaka o njegovu književnom djelu), dok je na ideološkoj razini riječ o

wittgensteinovskom pristupu jeziku (koji se konačno potvrđuje u devedeset devetom poglavlju).

Glavni lik romana u svojim jezičnim promatranjima, koja ga opsjedaju na svakom koraku, biva uhvaćen u mrežu vlastitih »filoloških zamki« (Kortasar [Cortázar] 2013: 23). Sinestezijski spojevi upečatljivo odražavaju iskonsku težnju da se otkrije bit i značenje pojmova:

»Koliko riječi, koliko nomenklatura za jednu istu zbunjenost. Ponekad sebe uvjeravam da se glupost zove trokut, da je osam puta osam ludilo ili neki pas. Priljubljen uz Magu, tu zgusnuta nebulozu, pomišljam da pravljenje čovječuljka od mrvice kruha ima smisla koliko i pisanje romana koji nikad neću napisati [...]. Čovječuljak, roman. Smrt, čovječuljak, Magin jezik me golica. Rokamadur, etika, čovječuljak, Maga. Jezik, golicanje, etika.« (Kortasar [Cortázar] 2013: 23)

Pisac dovodi u vezu pojam »riječi«, »nomenklature« i »zbunjenosti«, povezujući jedan utvrđeni sustav naziva i apstraktne pojmove u težnji da otkrije značenje. Preuzimajući ulogu stvaraoca u laboratoriju postmoderne, poigrava se s konvencionalnim značenjima i u toj igri riječima »glupost se zove trokut, matematička operacija je ludilo ili pas, a Maga je zgusnuta nebuloza«. Jezik kao dominantni princip ovog romana, »koji se nikada neće napisati«, u kojem je on »beznačajni čovječuljak«, često se javlja u konstrukcijama opscene tematike, čime se njegova značenja do krajnosti problematiziraju gradeći izrazito stilski markirane oksimoronske veze (*jezik – golicanje – etika*).

U igri koja se vodi na granici saussureovski koncipiranih pojmova *označitelj* i *označenik* (*signifiant* i *signifié*), znaka kao označitelja i pojma na koji se odnosi, tj. psihološke predodžbe govornika o pojmu na koji se odnosi (Saussure 1996:39), Oliveira je zarobljenik predmetnosti:

»Predmetnost je ono neprijatno osjećanje da tamo gdje se završava naša uobraženost počinje naša kazna. Žao mi je što upotrebljavam apstraktni, gotovo alegorijski jezik, ali hoću reći da je Oliveira patološki osjetljiv na ono što mu nameće okolina, svijet u kojem živimo, sudbina koja mu je dodijeljena [...], on ne trpi dane okolnosti, ili još kraće, njega boli svijet.« (Kortasar [Cortázar] 2013: 82–83)

Razgovor koji se odvija između Gregoroviusa i Mage na psihološkoj ravni otkriva junaka čija je filozofija jezika postala njegova opsesija do te mjere da je iz perspektive njegovih sugovornika sagledana kao patologija. Razlog tome jest to što Oliveira značenju prilazi kroz prizmu neočekivanog, nesvakidašnjeg i posve kritički nastrojenog pogleda na cjelokupnu stvarnost koja ga okružuje. Taj doživljaj stvarnosti pojam »čistoće« sagledava kao »odvratnu riječ«, on se želi »zapitati s dušom na vrhu ruke, ili na dlanu jezika«. Ishodište svih problema za njega je »proklet bio jezik [engl. *damn the language*]« (Kortasar [Cortázar] 2013: 82–83).

Kao što Wittgenstein razmatra osjećanje bola, i opravdanost postojanja »privatnog jezika«:

»'Neko drugi ne može osjećati moju bol.' – Koja je to moja bol? Što se ovdje uzima kao kriterij identiteta?« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 120, §253)

»Što je onda s jezikom koji opisuje moje unutrašnje doživljaje i koje jedino ja sam mogu razumjeti? Kako ja riječima označavam svoje osjete? [...]. Jesu li, dakle, moje riječi za osjete povezane s mojim prirodnim ispoljavanjem osjeta? – U tom slučaju moj jezik nije 'privatan'. Netko drugi mogao bi ga razumjeti isto kao ja.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 120, §256)

»Kada se kaže 'On je osjetu dao ime', zaboravlja se da u jeziku već mnogo što mora biti pripremljeno da bi puko davanje naziva imalo smisla. I kada govorimo o tome da neko daje ime bolu, ono što je unaprijed pripremljeno jest ovdje gramatika riječi 'bol'; ona ukazuje na položaj na koji će nova riječ biti postavljena.« (Vitgenštajn [Wittgenstein] 1980: 121, §257)

Tako i Cortázarov junak u osobnoj sintaktičkoj i semantičkoj transformaciji želi opisati svoje osjećaje koristeći se gramatičkom analizom, iako su u pitanju apstraktne jezične jedinice:

»Između Mage i mene buja tršćanik riječi, razdvaja nas samo nekoliko trenutaka i ulica a već se moja bol zove bol, moja ljubav se zove moja ljubav [...]. Sve ću manje osjećati, a sve se više sjećati; ali što je sjećanje ako ne jezik osjećanja, rječnik lica, dana i mirisa koji se vraćaju poput glagola i pridjeva u rečenici, idući tek malo ispred same stvari, čiste sadašnjosti.« (Kortázar [Cortázar] 2013: 104)

Zahvaljujući neobičnoj lingvističkoj slici na kojoj izrasta Orasiova oda ljubavi voljenoj ženi, dolazi do poetizacije ove narativne strukture. Ljubav se izgradila na »tršćaniku riječi«, ona egzistira u »sjećanju« i oslikana je u gramatičkim vrstama specifičnim po radnji (*glagoli*), osobini (*pridjevi*), vremenskoj relativnosti (*vrijeme ispred čiste sadašnjosti*), ali ne i po imenovanju pojmova.

Osjećaj da je »moja bol samo moja bol« nestat će kada odustanemo od ideje da jezik funkcionira uvijek na isti način i da služi uvijek istom cilju: »prenosjenju misli« (Witgenštajn [Wittgenstein] 1980: 130, §304). Jezik je najkompleksniji ljudski fenomen s mnoštvom funkcija. Jezik, shvaćen kao jezična igra, životna je forma, specifična djelatnost koja nema samo komunikativnu funkciju nego i omogućava da djelujemo na stvarnost u kojoj se nalazimo. Zbog toga ne treba zaboraviti na društveni karakter jezika, njegovu socijalnu funkciju u kojoj se jezik prilagođava i mijenja u skladu s potrebama govornika danog jezika.

Prelazeći put od pojma »slike« u *Traktatu* (Berberović 1978: 42–52) do »jezične igre« u *Filozofskim istraživanjima*, Wittgenstein jezične igre veže za pojam *Lebensform*, tj. životne forme:

»Izrazom 'jezična igra' ovdje treba istaknuti činjenicu da je govorenje dio jedne djelatnosti ili životne forme.« (Witgenštajn [Wittgenstein] 1980: 48, §23)

»A zamisliti jedan jezik znači zamisliti jedan oblik života.« (Witgenštajn [Wittgenstein] 1980: 45, §19)

»Na jezičku igru gledaj kao na ono što je primarno! A na osjećaje, i tako dalje kao na način promatranja, kao na tumačenje jezičke igre! [...] Moglo bi se postaviti pitanje: Kako je čovjek ikad došao do toga da se pomoću jezika izjašnjava, što mi zovemo izvještavanjem o 'minuloj želji' ili o 'minuloj namjeri'?« (Witgenštajn [Wittgenstein] 1980: 189, §656)

Jezična igra počinje i prije formiranja jezičnog iskaza. Ona je sposobnost koja se nalazi u osnovi govornikove djelatnosti, ali je

»... predlingvistička, prototip načina mišljenja, pa se prema tome ne zasniva na mišljenju, tj. jezična igra je povezana s ponašanjem na način da proširuje, nadograđuje prirodnu reakciju.« (Sládeček 2012: 90)

Na temelju tumačenja značenja u jeziku po principu i paradigmi jezične igre, spoznajemo da se jezična igra ostvaruje u beskonačnom broju novih situacija koje iznova dovode do građenja novih pravila i principa po kojima se igra igra, tj. tumači jezik. Važno je naglasiti postojanje pravila u svakoj igri jer bi nepostojanje pravila narušilo funkcioniranje samog jezika kao sustava.

Direktno pozivanje na Wittgensteina i to kao »ilustrativni tip citatnosti« (usp. Oraić Tolić: 1990: 43–50) javlja se prvi put u dvadeset osmom poglavlju u iskazu Gregoroviusa, koji uočava bliskost između Wittgensteina i Oliveire u aspektu koji se tiče pristupa jeziku i značenju riječi uopće:

»... Horacio samo postavlja problem u dijalektičkom vidu, da tako kažem. Kao Wittgenstein, koga mnogo cijenim.

- Ne poznajem ga – reče Ronald – ali svakako ćete se složiti da se problemu stvarnosti ne pristupa uzdasima.
- Tko to zna – reče Gregorovius. – Tko to zna, Ronald.
- E, ostavi poeziju za drugi put. Slažem se da se ne treba uzdati u riječi. Međutim, one utvrđuju činjenicu da se nas nekolicina ovdje noćas okupila i sjedi oko male lampe.

[...]

- I bez riječi ja osjećam, ja znam da sam ovdje – produži Ronald.
- To nazivam stvarnošću. Makar bila samo to.

Odlučno – reče Oliveira. – Samo ova stvarnost nije nikakvo jamstvo ni za tebe ni za bilo koga ukoliko je ne pretočiš u pojam, pa zatim u konvenciju, u korisnu shemu. Već sama činjenica što si mi ti s lijeve strane, a ja tebi s desne pretvara stvarnost u najmanje dvije stvarnosti, a da i ne govorimo što bi bilo kad bih kopao dublje i pokazao ti da smo ti i ja dvije potpuno odvojene jedinice koje opće samo čulima i riječima, a prema tim stvarima valja biti nepovjerljiv ako je čovjek iole ozbiljan.« (Kortasar [Cortázar] 2013: 169)

Metatekstualnost koja se tiče dijaloga dvaju tekstova, Wittgensteinovih *Filozofskih istraživanja* i Cortázarovih *Školica*, zasniva se na *metakreativnom* odnosu prema prototekstu (Živković 2001: 458) jer se on pozitivno vrednuje. Ovaj tip citatnosti može se označiti različitim terminima – prema Jakobsonovoj interpretaciji mogli bismo ga imenovati kao *metaforički* (usp. Smirnov 1988: 224), ili *paradigmatički*, po Saussureovoj podjeli (usp. Oraić Tolić 1990: 44), ili *konvencionalni*, po Pavličićevoj opoziciji (Pavličić 1988: 157–195), i na kraju kao *ilustrativni* (Oraić Tolić 1990: 44), jer se u ovom romanu citira tekst koji je po svom položaju nadređen onom koji tek nastaje. Kulturna se tradicija prototeksta shvaća kao riznica vrijedna oponašanja, a citatni autor skreće pažnju na čitatelja i konvencionalno znanje.

Filozofska rasprava odvija se u krugu članova Kluba zmiije među Oliveirom, Etienneom, Gregoroviusom i Ronaldom. Jedna od najupečatljivijih scena ovog romana, pomjerenih prostornih granica i vremenskih dimenzija, građena je na raspravi koja kao pozadinsku priču ima prisustvo Rocamadourova leša, za čiju smrt znaju, ali je još ne otkrivaju. Naime, filozofska rasprava vodi se u istoj prostoriji u kojoj Rocamadour umire, a obzirom na to da nakon objave smrti prestaju sve dotadašnje veze, kako među Magom i Oliveirom, tako i među ostalim članovima Kluba, odlaganje objave o njegovoj smrti čuva kronološki slijed događaja koji je do tada postojao. Gregorovius se poziva na Wittgensteina koji svog predstavnika ima upravo u liku Horacija Oliveire. Brojne su paralele koje se mogu uočiti s prototekstom, od tvrdnje da »predodžba o nekom pojmu« mora uključiti i pitanje »biti predodžbe« (Wittgenštajn [Wittgenstein] 1980: 143, §370); ili pak da riječi nisu samo spojevi artikuliranih zvukova nego su riječi i želje, riječi nam se mogu i oteti, kao krik, riječi su i ono što ne smijemo izustiti kao svoju slabost, tj. riječi su i djela (Wittgenštajn [Wittgenstein] 1980: 171, §546). Posljednja Oliveirina napomena, da treba biti nepovjerljiv prema značenjima ako je čovjek iole ozbiljan, vraća nas na Wittgensteinovu teoriju jezične igre. Po njegovoj teoriji, značenje riječi leži u upotrebi, a pravila, iako postoje, nisu jednom zasvagda dana, što se potvrđuje i u brojnim konotativnim izletima u ispitivanom tekstu.

U 99. poglavlju *Školica*, članovi Kluba (Etienne, Gregorovius, Perico, Horacio) stižu u kuću pisca Morellija, s namjerom da rasporede i klasificiraju rukopise i papire. Započinju raspravu koja se tiče osiromašenja jezika, vraćanja jeziku njegovog prava, smisla književnosti.

»Jezik znači boravak u jednoj stvarnosti, znači život u jednoj stvarnosti. Iako je možda točno da nas jezik koji upotrebljavamo iznevjerava [...] nije dovoljno htjeti da on bude oslobođen svojih tabua. Treba ga ponovo živjeti, a ne oživjeti.

[...]

To ćeš naći u svakom boljem filozofskom traktatu [...]. Jezik ne može ponovno oživjeti ako ne krene od drugačijeg poimanja takoreći svega što čini našu stvarnost. Od bića k riječi a ne od riječi k biću.

[...]

Poimati, reče Oliveira – to je jedna od onih riječi koje podjednako služe za pranje kao i za brisanje. Nemojmo pripisati Morelliju Diltheyjeve, Husserlove ili Wittgensteinove probleme. U svemu onome što je stari napisao jasno je jedino da ukoliko nastavimo s upotrebom jezika u njegovom uobičajenom ključu, s uobičajenim ciljevima, mi ćemo umrijeti, a da nismo saznali pravo ime dana.« (Kortasar [Cortázar] 2013: 440–441)

Etienne se i Gregorovius tijekom rasprave ponovo vraćaju na pitanja filozofije jezika i gotovo potpunim ilustrativnim tipom citatnosti iznova otvaraju pitanje granica jezika i svijeta. Jesu li granice mog svijeta istovremeno i granice mog jezika? Je li govorenje jezika dio jedne djelatnosti ili životne forme zasnovane na principu jezične igre, shodno pravilima jezičnog sustava, koja se mogu mijenjati od slučaja do slučaja? Odgovor se krije u više puta naglašavanom pragmatičkom karakteru jezika. Pragmatičnost jezika obuhvaća društveni te individualni karakter koji uključuje sklonosti, navike i osobitosti pojedinca. Otuda se pravila jezične igre mijenjaju u skladu s planom na kojem jezik određuje čovjeka – općeljudskom, društvenom, te osobnom ili psihičkom planu. Prateći razvojnu lingvističku nit od Humboldta do Saussurea, Wittgenstein shvaća da su brojni filozofski problemi nastali uslijed pogrešnog pristupa, neadekvatne analize u trenucima u kojima »jezik praznuje« (Vigenštajn [Wittgenstein] 1980: 55, §38). Međutim, filozofski problemi nestaju tamo gdje jezična igra besprijekorno funkcionira (usp. Berberović 1978: 93). Za Cortázarove junake, jezična ograničenja uzrok su svih filozofskih pa i egzistencijskih tjeskoba. Otuda je puko podražavanje stvarnosti i dominantna estetska jezična funkcija ono što čitaoca udaljava od istine, pa je i jedan od zadataka književnosti razaranje tradicionalnih stavova o jeziku, koji mora udovoljiti brojnim estetskim zahtjevima uklapajući se u određeni sociokulturni kod, što se u potpunosti uklapa u postmodernističku poetiku:

»Čemu služi pisac ako ne da razara književnost. A mi, koji ne želimo biti čitaoci-ženke, čemu služimo ako ne zato da potaknemo to razaranje?« (Kortasar [Cortázar] 2013: 441)

Tema je ovog romana *traganje*. To traganje, koje se u prvom dijelu romana tiče ljubavi prema ženi, kasnije prerasta u metafizičko traženje smisla, istine, značenja, biti na raznim poljima. U toj potrazi jedno od ključnih mjesta pripada jeziku. Naravno, treba razlikovati pripovjedačevu igru riječima, kao osobni stilski postupak koji tvori ekspresivne jezične konstrukcije, od igre jezikom koja je lingvistička paradigma zasnovana na wittgensteinovskom pristupu jeziku, razmatranju njegove prirode, svojstava i funkcija. U ovoj isprepletanoj mreži intertekstualnosti koja nalikuje jezičnom labirintu, nastojali smo osvjetliti lingvističku misao koja je prethodila nastanku Wittgensteinove teorije jezične igre, ali i poglede koji su na toj teoriji ponikli i formirali nove pravce i pokrete. Svakako da se primjena ovog modela jezične igre najočiglednije potvrđuje u znanosti o književnosti, dok je roman *Školice* po snazi neponovljivog spisateljskog umijeća jedan je od eklatantnih primjera analize Wittgensteinove misli.

Literatura

- Bachtin, Michail Mikhailovich (1979): »Das Wort im Roman«, u: Michail Mikhailovich Bachtin, *Die Ästhetik des Wortes*, prev. Rainer Grübel, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, str. 154–300.
- Badurina, Lada (2008): *Između redaka. Studije o tekstu i diskursu*, Hrvatska sveučilišna naklada, Izdavački centar Rijeka, Zagreb – Rijeka.
- Berberović, Jelena (1978): *Filozofija Ludwiga Wittgensteina*, Svjetlost, Sarajevo.
- Blečić, Martina (2015): »John L. Austin, *Kako djelovati riječima*«, *Prolegomena* 14 (2015) 2, str. 225–230.
- Bugarški, Ranko (2003): *Uvod u opštu lingvistiku*, u: Ranko Bugarški, *Sabrana dela*, sv. 6, Čigoja štampa, Beograd.
- Čomski, Noam [Chomsky, Noam] (1979): *Gramatika i um*, prev. Ranko Bugarški, Gordana B. Todorović, Nolit, Beograd.
- Galović, Milan (1996): *Hrestomatija filozofije*, sv. 8, *Suvremena filozofija II. Husserl, Scheler, Wittgenstein, Heidegger*, Damir Barbarić (gl. ur.), Školska knjiga, Zagreb.
- Humboldt, Wilhelm von (2010): *O raznolikosti gradbe ljudskih jezika i njezinu utjecaju na duhovni razvoj čovječanstva*, prev. Ante Stamać, Alfa, Zagreb.
- Hrvatska enciklopedija* (2020): »Intertekstualnost«, u: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27671> (pristupljeno 14. 1. 2021.).
- Joković, Mirosljub (2002): *Ontološki pejzaž postmodernog romana*, Prosveta, Beograd.
- Jovović, Nataša (2011): »Prikaz teorija o usvajanju jezika i odnosu između jezika i mišljenja«, *Folia Linguistica et Literaria* (2011) 3–4, str. 93–109.
- Kortasar, Hulio [Cortázar, Julio] (2013): *Školice*, prev. Silvija Montros-Stojaković, Nova knjiga, Podgorica.
- Kovačec, August (2007): »Ferdinand de Saussure i strukturalizam«, u: Zrinjka Glovacki-Bernardi *et al.* (ur.), *Uvod u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb.
- Kristeva, Julia (1986): »Word, Dialogue, and Novel«, u: Julia Kristeva, *The Kristeva Reader*, Toril Moi (ur.), Columbia Publishing Press, New York, str. 34–61.
- Lahman, Renate [Lachman, Renate] (2009): »Intertekstualnost: pokušaji definisanja pojma«, prev. Ana Kiš, *Polja* (2009), br. 458, str. 103–111. Dostupno na: <https://polja.rs/wp-content/uploads/2015/12/458-18.pdf> (pristupljeno: 14. 1. 2021.).
- Lešić, Zdenko (2005): *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
- Oraić Tolić, Dubravka (1990): *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Pavličić, Pavao (1988): »Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogled«, u: Zvonko Maković *et al.* (ur.), *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, str. 157–159.
- Periša, Ante (2016): *Uvod u filozofiju jezika*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Savić, Svenka (1993): *Diskurs analiza*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Saussure, Ferdinand de (1996): *Kurs opšte lingvistike*, prev. Dušanka Točanac Milivojev *et al.*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad.
- Sládeček, Michal (2012): »Vitgenštajn o jeziku i prirodi«, *Filozofija i društvo* 23 (2012) 1, str. 86–101.
- Smirnov, Igor (1988): »Umjetnička intertekstualnost«, u: Zvonko Maković *et al.* (ur.), *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, str. 209–229.
- Vasić, Smiljka (1994): *Psiholingvistika*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- Vigotski, Lav (1977): *Mišljenje i govor*, prev. Jovan Janićijević, Nolit, Beograd.

Vitgenštajn, Ludvig [Wittgenstein, Ludwig] (1980): *Filozofska istraživanja*, prev. Ksenija Maricki Gadanski, Nolit, Beograd.

Živković, Dragiša (2001): *Rečnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Biblioteka Baština, Banja Luka.

Nataša Jovović

**Ludwig Wittgenstein's *Philosophical Investigations*
through the Prism of Intertextuality**

Abstract

The paper aims to elucidate the elementary premises of Ludwig Wittgenstein's Philosophical Investigations based on the principle of "language games" through the prism of intertextuality within which his book leads an active dialogue with other texts, by its content belonging to the field of philosophy of language. Wittgenstein's theory in which examined are the questions of the essence of language, philosophy and meaning, intertwines with the most relevant linguistic movements and theories – especially when the problem of specific perspective on the world is considered, the comparison of language and chess game, as well as the thinking about the inner language, a relation between language and thinking and deep and surface structures. Wittgenstein is being linked to Humboldt, then with the founder of general linguistics de Saussure, Vygotsky and his work Thinking and Speech, and Chomsky's generative-transformative theory. Since Wittgenstein's philosophy as a specific paradigm had a response in literature, Julio Cortázar's Hopscotch, being a representative of postmodern novel, will be used as a form of language review and illustration of the described philosophical game.

Keywords

Ludwig Josef Johann Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Wilhelm von Humboldt, Ferdinand de Saussure, Lev Semyonovich Vygotsky, Noam Avram Chomsky, Julio Cortázar, intertextuality